

Trh, korupce a systémová korupce

(Aplikace Gódelovy myšlenky v ekonomii)

Blažena Švandová, Masarykova univerzita, Brno

Trh v ekonomice je prostor, ve kterém dochází ke směně statků a peněz (viz Wikipedie). „Statky a peníze“ je synonymní se „zboží a služby“, protože peníze mohou být taky předmětem směny, čili druhem zboží, a statky mohou být jednak zboží, jednak služby. Prostor, o kterém definice mluví, může mít fyzicky podobu tržiště, na kterém probíhají jednotlivé směny, a směny se dějí v čase, jsou to procesy, zvané obchodní transakce mezi osobou nabízející (prodejcem či poskytovatelem služeb) a poptávajícím (kupcem či klientem). Nutnou součástí každé směny je stanovení ceny, do níž se promítá jednak potřebnost, užitečnost, dostupnost, výrobní cena apod. daného zboží nebo služby, dále způsob vyjednávání, v němž se projevují morální principy a respekt vůči zákonům upravujícím chování lidí na trhu a konečně také povědomí jednajících osob o výši cen ostatního zboží a služeb směňovaných na trhu.

Trh vzniká spontánně

Při pohledu do minulosti je zřejmé, že trh vzniká spontánně, na jedné straně díky společnému zájmu lidí uspokojovat své potřeby a žádosti, z nichž nejdůležitější je snaha přežít, na druhé straně díky ochotě lidí si vzájemně pomáhat, žít dobrý a spokojený život. Víme, že každé místo, které ve společnosti člověk zaujímá, je průsečíkem mnoha faktorů, které určují mezi jiným i roli, jakou člověk hraje na trhu. Namátkou jsou to: zeměpisná poloha, přístup k přírodním zdrojům a technickým vymoženostem, možnosti vzdělání a zaměstnání, struktura společenských vztahů ve státě a obci, mezinárodní politická situace, atd... a k tomu je třeba připojit dispozice člověka samotného, jeho rodinné poměry, majetek, zdravotní stav, intelektuální schopnosti, nadání apod.

Všechny jmenované faktory mající vliv na podobu trhu - ale zdaleka ne všechno co činí člověka člověkem - jsou vzájemně provázané a ovlivňují, jaké druhy směn bude určitý člověk uskutečňovat, jaké zboží a služby bude schopen nabídnout, jaké poptávat, jak proces směny bude probíhat, jaké budou respektovány zavedené zvyky a platné zákony a jaká bude vyjednána cena zboží. Je zřejmé, že dnešní podoba trhu je výslednicí jeho dlouhodobé existence a jsou na něm patrné nánosy předchozích epoch i názorů lidí nejen na způsoby uspokojování potřeb, ale i na to, kolik člověk potřebuje věcí, aby byl spokojen, nakolik si za svou bídu nebo bohatství může sám, nebo na to, zda má být bohatství ve společnosti rozděleno spravedlivě apod.

Každý člověk vstupující na trh má základní povědomí co trh je a co už není. Připomeňme si, že zárodek trhu vznikl v době, když dávný člověk chtěl žít s ostatními lidmi spíše ve smíru, a tak dal přednost směně před krádeží, loupeží či podvodem. I toto povědomí se promítá do vyjednávání na trhu a proto lidé respektují principy a pravidla etického chování.

Chování lidí na trhu vždy podléhá pravidlům

Docházíme nyní k představě trhu jako jakéhosi abstraktního tržiště - souhrnu jednotlivých souběžně i mimoběžně probíhajících směn statků a peněz. Každá směna v sobě nese stopy jednajících, momentálně disponovaných osob a jimi uznávaných obyčejů, zvyků, ustálených norem a dohod, z nichž některé jsou jako součást práva vlastnického, obchodního, občanského aj. zakotveny v kodifikované podobě v občanském zákoníku a jiných právních úpravách.

Nepsané obyčeje, zvyky, smluvní zvyklosti, normy obchodního styku apod. jsou pravidly, které v praxi používáme rawlsovsky řečeno se závojem nevědomí (veil of ignorance). Termínem závoj nevědomí John Rawls půvabně vystihl vliv morálního a právního

prostředí působícího na jednání lidí v konkrétních situacích v součinnosti s jejich momentálními dispozicemi. Lidé nejsou chodící encyklopedie, ani bezchybné automaty, přesto ale všichni máme v dané situaci určité povědomí o správnosti toho kterého jednání. Víme, že morální pravidla se nedají pominout, a když se s nimi setkáme, bezpečně je poznáváme a pociťujeme mravní povinnost se jimi řídit (I. Kant).

Nepsaná pravidla trhu jsou časem ustálené typy jednání, které se v praxi osvědčily, anebo které jsme schopni uznat pro jejich apriori správný princip. Morální pravidla jednajících osob na trhu jsou základní a nedá se jich nedbat, má-li trh být trhem. Pokud má být společnost stabilní, pak směna na trhu nesmí být ani krádež, ani loupež ani podvod, neboť ty působí ve společnosti rozvrat a nespokojenost.

Jak se společnost vyvíjela, dělba práce si vynucovala rozšiřování trhu a rozšířený trh zase naopak umožňoval větší dělbu práce. Při rozšiřování trhu do oblastí s odlišnými zvyky, vznikla potřeba zaprvé pravidla vyjádřit formou psaných dohod a zákonů, které zafixují daný status quo (asi jako dnes kodifikuje živelně se měnící češtinu Ústav pro jazyk český), zadruhé přidávat pravidla nová a zatřetí vynucovat dodržování pravidel.

Postupem času se na trhu setkáváme se stále sofistikovanějšími způsoby jednání jeho účastníků. Příkladem jsou nové podoby nabídky a poptávky, jako je inzerce a reklama, vstup na trh právnické osoby vedle osoby fyzické, možnost prodeje duševního vlastnictví v podobě patentů a copyrightu, praxe lobbování aj. Vliv těchto a mnoha dalších proměn trhu nebývá dopředu znám, změny se objevují spontánně a přijímají se konsekválně. Trh absorbuje změny a my dál přijímáme jeho služby, – člověk si sám nevystačí; otázkou ovšem je, zda je dobré, aby se třeba máslo vozilo přes celou republiku než se prodá, nebo česnek z Číny, zda na trhu nepodpořit třeba energeticky nenáročné formy výroby, zda nezakázat některé podoby lobbingu apod. - Má být trh ponechán živelnému vývoji? Neměl by být regulován zásahy zvenčí?

Regulace a volný trh

Ale soudobý trh už je regulován. Regulace započaly v momentě, kdy se v psaných zákonech vedle kodifikace stávajících, původně živelných a zvykem ustálených pravidel objevila pravidla, která byla nařízena někým zvenčí – obvykle panovníkem nebo vládou. A tato pravidla narušují spontánnost – volnost trhu.

Co vlastně rozumíme slovním spojením „volný trh“, kterým se zaštiťují nepřátelé jeho regulace? Nejprve je třeba říci, že spojením „volný trh“ představuje určitý rozpor, - oxymoron nebo *contradictio in adjecto*. Trh se vždycky přinejmenším morálními pravidly řídí, zatímco volné je to, co je bez pravidel. Slovní spojení „volný trh“, které přehlíží pod závojem nevědomí skrytá pravidla, svádí je chápat spíše jako pleonasmus, jako zdůraznění jeho volnosti, což je zavádějící.

Od dob Adama Smitha rozumíme volným trhem takový trh, na který má každý svéprávný člověk volný přístup – nevlastní-li nic, může nabídnout přinejmenším svou práci (službu). I kdyby každý člověk egoisticky uspokojoval na trhu právě jen svoje potřeby, i tak společnost jako celek bohatne. Jakoby tu neviditelná ruka trhu zvrátila egoistické, - zlé činy jednotlivců ve prospěch celku. Nicméně podle *Ekonomie dobra a zla* Tomáše Sedláčka sice neviditelná ruka řeší dopady zlých činů, ale neřeší zlé dopady dobrých činů, které se bohužel a vždycky neočekávaně vyskytnou, a proto je třeba, aby ve společnosti byly snahy lidí usměrněny ke společnému blahu a byla ustanovena vláda, která dbá, aby ve společnosti panoval řád (T. Akvinský a jiní). To ovšem znamená, že přinejmenším některé vnější zásahy do tržního provozu jsou prospěšné, totiž ty, které zmírní zlé, nezamýšlené důsledky jednání lidí na trhu a nasměrují společnost ke společnému blahu.

Ještě než dojdeme k zásadám prospěšné regulace, zamyslíme se nad otázkou, co všechno je možné na trhu regulovat. Regulace se mohou týkat každého z aspektů směny, tj.

každého z určovatelů ceny i ceny samotné - lze regulovat ekonomiku, přidávat nebo odnímat pravidla směny, pozměňovat či „natvrdo“ určovat ceny zboží a služeb.

Cena, tržní hodnota a hodnota

Cena určuje do jisté míry i to, čemu běžně říkáme hodnota zboží a služeb. Protože na trhu probíhá volná tvorba cen (i tohle míváme na mysli slovním spojením volný trh), je každá zvenčí nařízená cena nebo její nařízené rozmezí zásahem, který má vliv na hodnotu, s jakou daný statek budeme vnímat ve srovnání s hodnotami jiných statků. Každý trh totiž „má schopnost tvořit“ ceny směňovaných statků tak, aby se cena blížila tržní hodnotě na ideálním trhu. Volná tvorba cen není nic mysteriózního, fakticky se na tom každý na trhu podílí, když například uvažuje, zda cena není příliš vysoká nebo nízká, zda si něco koupí hned, anebo ještě počká, jakou má šanci určitou věc prodat – i takové a podobné uvažování mnoha lidí se promítá do výsledné ceny určitého zboží na trhu.

Ideálním trhem pak rozumíme takový trh, který ideálně promítá situaci na trhu do cen zboží a služeb, čili je to trh, jehož základní pravidla jsou ustálená a respektovaná (je v provozu dostatečně dlouho), lidé jsou ideálně informováni o cenách ostatních statků na trhu a dostupnost směňovaných statků se příliš neliší.

Není-li splněna poslední podmínka o dostupnosti vzniká Smitheho paradox hodnoty, kdy věc potřebná, ale snadno dostupná (např. voda), má tržní hodnotu nižší, než méně potřebná, ale nespolehlivě dostupná (např. diamanty). Krajním případem nedostupnosti je výskyt daného statku v jediném exempláři, jako jsou např. umělecká díla. Trh v tomto případě neposkytuje předem žádnou uspokojivou tržní hodnotu, odhady se velmi liší a prodej se děje za cenu vylicitovanou v aukcích.

Od tržní hodnoty je třeba odlišit skutečnou hodnotu statků a peněz. Kdybychom ztotožnili tržní hodnotu se skutečnou hodnotou, pak bychom museli veškeré lidské jednání interpretovat ve smyslu tržních transakcí převoditelných na peníze. Tak tomu jistě není; kam by se poděla láska (zpeněžit lze jen sex), kam by se vytratilo přátelství (zpeněžit lze jen určité druhy přízně). – Jen ať si zkusí uvědomit každý sám za sebe, co podstatného by se z jeho života vytratilo. Všechno se zkrátka nedá koupit.

Zásady prospěšné regulace trhu

Vyjdeme ze dvou předpokladů: zaprvé regulace trhu nelze odmyslet od regulací ekonomiky a zadruhé volný trh neřeší zlé důsledky dobrých úmyslů, kterými se vedle egoistických (zlých) úmyslů řídí chování lidí na trhu. Například dlouhá cesta zboží od producenta k prodejci konaná s dobrým úmyslem uspokojit poptávku v místě, kde ho není dostatek, způsobuje škody v podobě nadměrných dopravních nároků a s nimi související vyšší spotřebou paliv a tím přispívá například k nežádoucímu úbytku zásob přírodních zdrojů nafty. Nebo povrchová těžba uhlí jdoucí vstříc poptávce po palivech do domácností a elektráren a po surovinách pro chemický průmysl, vede mimo jiné k politováníhodnému přesídlování vesnic a devastaci krajiny. Někdo může namítnout, že dlouhá cesta zboží nebo povrchová těžba uhlí nejsou příklady dobrých, ale naopak egoistických záměrů, které přece usměřňuje neviditelná ruka trhu. Na to lze nicméně namítnout, že neviditelná ruka pracuje v dlouhém časovém horizontu, a mezitím mohou upadnout do relativní bídy početné skupiny obyvatel nebo dojde k nenávratnému vyčerpání důležitého přírodního zdroje. Domnívám se, že regulace trhu, které zmírní tyto a podobné neblahé vedlejší efekty je třeba pokládat za prospěšné.

Prospěšné jsou tedy zaprvé ty regulace trhu, které mírní nezamýšlené a neblahé vedlejší účinky jednání lidí na trhu. Zadruhé budeme za prospěšné regulace pokládat ty, které dávají jednání řád a nasměrují společnost k obecnému blahu. Vydáváme-li se na předem nevyzkoušenou cestu, pak podobně jako v etice volíme apriori platné principy, které většina

lidí přijímá pro dlouhodobou strategii přežití a maximalizaci celkového blaha. Příklady takových principů mohou být

- princip zachování sociálního smíru ve společnosti,
- princip zvyšování úrovně kultury a vzdělávání obyvatel,
- princip podpory vědy a výzkumu,
- princip ochrany a uvážlivého čerpání přírodních zdrojů,
- princip udržitelného rozvoje,
- ...,

A na ty pak navazují méně obecné principy, jako jsou

- podpora energeticky nenáročné výroby,
 - podpora domácí produkce zemědělství a průmyslu,
 - podpora malého a středního podnikání,
- apod.

Zatřetí a v neposlední řadě jsou prospěšnými regulacemi trhu jen ty, které nejsou činěny svévolně nebo dokonce násilně jednotlivcem či skupinou držitelů moci, ale naopak jsou přijímány demokratickou diskusí a na základě znalostních expertíz. Prospěšnými regulacemi mohou být jen takové zásahy do pravidel trhu a cen na trhu, které projdou celospolečenskou diskusí a následným konsenzem. Pokud je zjevné, že se v závažných případech nedají důsledky změn dost dobře předvídat a názory expertů se liší, pak by měla vláda raději přenést odpovědnost na občany a nechat změnu zákona schválit nebo zamítnout v referendu.

Začtvrté je třeba nespustit ze zřetele, že regulace trhu je prospěšná jen v tom případě, když nevede k destrukci trhu jako takového, ale zachová trh trhem, směnu směnou a nepromění ji v maskovanou krádež, loupež nebo podvod.

Cena jako funkce – inspirace soudobou logikou

Když říkáme, že cena zboží a služeb je tvořena trhem, pak nestačí předpokládat, že cena určitého směňovaného statku závisí na faktorech týkajících se jen této směny, ale podstatná je její závislost na cenách ostatních směn probíhajících na trhu. Závislost se v matematice vyjadřuje funkcí a tvoření cen na trhu se dá modelovat výpočtem rozložení funkčních hodnot souboru „cenových“ funkcí, z nichž každá charakterizuje vždy jednu směnu na trhu (v daném čase). Předpis cenové funkce je sestaven z faktorů charakterizujících danou směnu jako je druh směňovaného zboží nebo služby, výrobní cena, velikost nabídky a poptávky, jako jsou způsoby vyjednávání zahrnující morální pravidla, předpisy a zákony upravující chování na trhu atd. a jejím argumentem je funkční proměnná pro vyjádření závislosti na cenových funkcích ostatních směn na trhu. Cenová funkce je funkcí funkce a tedy funkcí druhého řádu a problém rozložení jejích hodnot se v matematice řeší pomocí metod variačního počtu. Problém použití klasických metod matematické analýzy na fungování trhu spočívá jednak v odhlédnutí od dynamiky trhu – jeho proměn v čase a jednak v obtížnosti sestavení funkčního předpisu cenových funkcí, takže matematické modelování trhu je možné jen v omezené míře.

Nám však nejde o přesný model trhu, ale o vzhled do jeho povahy jako strukturovaného celku složeného z částí – jednotlivých směn – a o vymezení hranic tohoto celku. Pro tento účel je možné využít metody pogódelovské moderní logiky, totiž analogii mezi cenovou funkcí trhu a dokazovací funkcí Gódelova systému. Tak jako používáme trh, abychom směňovali statky, používáme řeč, abychom směňovali tvrzení. Možnost stanovení ceny jednotlivé transakce na trhu je analogická dokazovatelnosti jednotlivého tvrzení v logickém systému, a stanovení axiomů zvenčí logiky je analogií stanovení ceny vybraného druhu zboží nebo služeb zvenčí trhu. Podobně jako v Gódelově systému, kde se nemohou stát předmětem

dokazování pravidla nutná pro dokazování, nemohou se stát na trhu předmětem určování ceny pravidla nutná k určování ceny. Jinými slovy pravidla směny nemohou být předmětem směny - nemohou být kupována.

Korupce a systémová korupce

A nyní se pokusíme striktně oddělit korupci a systémovou korupci. Obvykle se má zato, že systémová korupce se od obyčejné korupce liší pouze co do množství – nejde o ojedinělé uplácení, ale uplácení se stalo ve společnosti běžné. My se ale domníváme, že systémová korupce pracuje na jiném principu než obyčejná.

Nejprve je třeba si uvědomit, že každá korupce je vlastně směna, při které „prodávající“ prodává nebo poskytuje službu a „kupující“ platí penězi nebo slíbí poskytnout protislужbu. U běžné korupce je prodávanou službou nějaká nezasloužená výhoda, kterou může poskytnout pracovník státní správy, policista, lékař, učitel a obecně ten zaměstnanec ať už státního nebo privátního sektoru, který v rámci svého zaměstnání poskytne určitou službu jako privátní osoba, i když to nesmí. „Připlacením“ si kupující nárokuje něco, co mu legálně nepřísluší. Pravidla či zákon je obcházen, jednání je protiprávní a tato forma korupce se dá trestně stíhat a potrestat na základě platných zákonů. Trh je deformován v místě, kde dojde k neoprávněné směně, a to tím víc, čím víc se takových uplácení děje. Vnímání práva ale zůstává nedotčeno. Ne tak v případě systémové korupce.

Systémové korupce se mohou dopouštět převážně jen zaměstnanci zákonodárné složky vlády, neboť spočívá v tom, že kupující si kupuje přímo zákon, - jeho změnu, zrušení nebo naopak schválení zákona nového. Jenže zákony se mají přijímat na základě demokratické diskuse. Jsou-li kupovány, legalizují nějakou neoprávněnou výhodu kupujícího či skupiny kupujících, čili legalizují krádež, loupež nebo podvod – protože co je to jiného, když se jednotlivec nebo skupina osob neprávem domůže majetku nebo jiné výhody na úkor ostatní společnosti?

Bojovat proti systémové korupci zákony neumožňují, neboť jsou to právě ony, které činí zaplacenou výhodu (majetek) beztrestnou (beztrestně nabytý). V praxi je těžké rozpoznat, zda se jedná o demokraticky přijatý nebo korupční zákon a to z mnoha důvodů: zákony jsou složitě formulované a média o nich informují zběžně nebo i tendenčně (také mohou být uplacené); zákony mají mnoho důsledků, mezi nimiž se snadno přehlédne ten, za který bylo zapláceno (případ solárních panelů); zákon se týká oblasti obrany, bezpečnosti apod., kde se více než jinde uplatní odborné expertízy (zaplacené); korupční původ přijatého zákona se špatně prokazuje, protože od dob Sókratových jsme vedeni k poslušnosti zákonům a to i těch, které nejsou dobré, - ani demokraticky přijaté zákony totiž nejsou „dokonalé“. Nicméně korupční zákony přinášející nezaslouženou výhodu jednomu člověku nebo skupině lidí jsou nespravedlivé a pošlapávají smysl pro spravedlnost celé společnosti, protože podvodné jednání je legalizováno.

Mezi to nejdůležitější, co se nedá prodávat na trhu, patří to, co je skryto závojem nevědomí, - totiž pravidla jednání na trhu. Jak už jsme řekli, jsou mezi těmi nejzákladnějšími pravidly ta, která odlišují směnu od podvodného jednání. Pokud se tato základní pravidla stanou zbožím na trhu, směna přestane být směnou, ale stane se krádeží, loupeží či podvodem. Jestli směny nebudou směnami, trh nebude trhem, a i když bude nadále vypadat jako trh, bude ve skutečnosti legalizovaným systémem krádeží, loupeží a podvodů „za bílého dne“. Trh bez základních pravidel je dokonale volný trh – volný bez přívlastků; ovšem jen pro hrstku bohatých, kteří si tuto volnost mohou zaplatit.